

FTAMP 17.09.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-08>

Г.Ж. Орда^{*1}, Ж.Б. Сарсенбаева²

^{1,2}М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,

Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru, ²baden.zhansulu@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784, ²0000-0002-9554-163X

І.ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «АЛТЫН ОРДА» ТАРИХИ ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ИДЕЯ ЖӘНЕ ТАРИХИ ТҰЛҒА ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Аңдатпа. Мақалада Ілияс Есенберлиннің «Алтын Орда» тарихи трилогиясындағы мемлекеттік идеяның көркем түрде көрініс табуы мен тарихи тұлғалардың бейнесін жасаудағы жазушының шеберлігі басты назарға алынған. Алтын Орда дәуіріндегі тарихи оқиғалар, саяси-әлеуметтік мәселелер, билеушілердің басқару шеберліктерін суреттеудегі ерекшеліктерге мән беріледі. Авторлар тарих бетіндегі айтулы кезең Алтын Орда дәуіріндегі Бату, Сартақ, Берке, Құбылай, Құлағу, Мөңке Темір, Өзбек, Құлтық Темір, Жәнібек, Келдібек, Наурызбек, Орыс, Тоқай Темір, Тоқтамыс, Мамай, Темір-Құлтық хандар мен Ақсақ Темір секілді кейіпкерлер төңірегінде өрбитін оқиғалар негізінде шығармадағы мемлекет ісіне байланысты детальдарды саралайды. Сондай-ақ шығармадағы оқиғалар хронологиясының сақталуына тарихи-функционалды шолу жасалып, шығармадағы өмір шындығы мен көркем шындықтың ара-жігі талданады. Көркем шығармадағы образдар мен оқиғаларды ашу мақсатында пайдаланылған көркем детальдарға мән беріледі. Романда ислам дінінің сол дәуірде таралуы мен дамуына да сипаттама беріледі. Зерттеу барысында роман трилогияның баяндау жүйесінде этнографиялық өрнектердің пайдаланылатыны көрсетіледі. Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары турасындағы шежірелер мен тарихи деректерді пайдалану реті негізгі оқиғалардың тарихпен қандай үйлесім-сәйкестікте екендігіне мән беріледі. Шығармаға арқау болған оқиғалар мен тарихи дерек көздерінің дәлдігі, оқиғалар мен кейіпкерлердің нақтылығына назар аудартады. Трилогияда Алтын Орда дәуіріндегі көшпелі ұлт руханиятының тұрмыстық этнографиялық мәдениеті ұлттық бояуымен шынайы бейнеленген.

Кілт сөздер: тарихи роман, мемлекеттік идея, тарихи тұлға, кейіпкер, хронология.

Г.Ж. Орда^{*1}, Ж.Б. Сарсенбаева²

^{1,2}Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,

Алматы, Казахстан

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru, ²baden.zhansulu@gmail.com.

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784, ²0000-0002-9554-163X

Государственная идея и концепция исторической личности в исторической трилогии «Алтын орда» И. Есенберлина

Аннотация. Статья посвящена художественному воплощению государственной идеи в исторической трилогии «Золотая Орда» Ильяса Есенберлина и мастерству писателя в создании образов исторических личностей. Акцент сделан на исторических событиях золотоордынской эпохи, политических и социальных проблемах, особенностях описания управленческих навыков правителей. Авторы анализируют значительный период в истории Золотой Орды, а также героев, как Бату, Сартақ, Берке, Хубилай, Кулағу, Монке Темир, Узбек, Кутлык Темир, Жанибек, Келдибек, Наурызбек, Орыс, Тоқай

Темир, Тохтамыс, Мамай, Темир -Кутлык-ханы и Аксак-Темир, исходя из событий, разворачивавшихся вокруг него, он разграничивает в произведении детали, связанные с государственными делами. Также делается историко-функциональный обзор сохранения хронологии событий в произведении, анализируется отличие реальной жизни от художественной реальности в произведении. Акцент делается на художественных деталях, используемых для раскрытия образов и событий в художественном произведении. Роман описывает распространение и развитие ислама в ту эпоху. В ходе исследования показано, что в повествовательной системе романной трилогии используются этнографические выражения. Последовательность использования генеалогий и исторических данных о Чингисхане и его потомках придает большое значение гармонии основных событий с историей. Обращается внимание на достоверность событийно-исторических источников данных, событий и персонажей по произведению. В трилогии реалистично изображена бытовая этнографическая культура духовности кочевого народа эпохи Золотой Орды с ее национальным колоритом.

Ключевые слова: исторический роман, государственная идея, историческая личность, персонаж, хронология.

G.Zh. Orda*¹, Zh.B. Sarsembayeva²

^{1,2}M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan.

E-mail: ¹Orda_68@mail.ru, ²baden.zhansulu@gmail.com

ORCID: ¹0000-0001-5930-3784, ²0000-0002-9554-163X

The state idea and concept of historical personality in the historical trilogy «Altyn orda» by I. Esenberlin

Abstract. The article deals with the artistic embodiment of the State idea in the historical trilogy «The Golden Horde» by Ilyas Yesenberlin and the writer's excellence in creating images of historical figures. It emphasizes the historical events of the Golden Horde era, political and social problems, and features of description of the managerial skills of the rulers. The authors analyze a significant period in the history of the Golden Horde, as well as the heroes such as Batu, Sartak, Berke, Khubilai, Kulagu, Monke Temir, Uzbek, Kutlyk Temir, Zhanibek, Keldibek, Nauryzbek, Orys, Tokai Temir, Tokhtamys, Mamai, Temir-Kutlyk -khans and Aksak-Temir, based on the events which take place around him, in the work he distinguishes between the details related to the State affairs. A historical and functional review of the preservation of chronology of the events in the work is also made, the difference between real life and artistic reality is analyzed. The emphasis is on artistic details used to reveal images and events in the artistic work. The novel describes the spread and development of Islam in that era. The study shows that ethnographic expressions are used in the narrative system of the novel trilogy. The consistency in the use of genealogies and historical data about Genghis Khan and his descendants emphasizes the harmony of major events and the history. Attention is drawn to the reliability of event-historical sources of the data, events and characters in the work. The trilogy realistically depicts the everyday ethnographic culture of the spirituality of the nomadic people of the era of the Golden Horde with its national flavor.

Key words: historical novel, State idea, historical figure, character, chronology.

1 Кіріспе (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

Тарихи тақырыпты жете зерттеп, қазақтың арғы-бергі тарихы туралы көп жазған жазушы І.Есенберлиннің «Алтын Орда» тарихи трилогиясының бірінші кітабы Алтын Орда хандығының құрылу кезеңін, дәлірек айтсақ XIII ғасырдың 75-80 жылдарына дейінгі дамуын суреттесе, екінші-үшінші кітаптарда XIV ғасыр мен XV ғасырдың алғашқы ширегіндегі Дешті Қыпшақ тарихына қанығамыз. Аталған тарихи роман түрі жағынан роман хроникаға жататындығын әдебиеттанушы ғалымдар

айтқан болатын. Жазушы зерттеу мен шежірені бойына жинақтаған шығармасында аталған дәуір туралы көп ізденгені көрініп тұр. Шыңғыс хан мен оның ұрпақтары жөніндегі шежірелер мен тарихи деректерді сарқа пайдаланудың нәтижесінде негізгі оқиға тарихпен дәлме-дәл үйлесіп жатады. Шығармаға арқау болған оқиғалар мен тарихи дерек көздерінің дәлдігі, оқиғалар мен кейіпкерлердің нақтылығы ерекше көзге түседі. Трилогияда Алтын Орда дәуіріндегі көшпелі ұлт руханиятының тұрмыстық этнографиялық мәдениеті ұлттық бояуымен шынайы бейнеленген.

2 Материалдар мен әдістері (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

2.1 Зерттеу әдістері

Мақала материалына жазушы І.Есенберлиннің «Алтын Орда» роман трилогиясы алынып, ондағы мемлекеттік идеялар мен тарихи тұжырымдардың көркемдік қызметін анықтау мақсатында жүйелеу, талдау, салыстыру, тарихи-функционалдық, әдеби герменевтикалық әдістер пайдаланылды.

2.2 Материалға сипаттама (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

Зерттеу мақаланың негізгі объектісі жазушы І.Есенберлиннің бұл «Алтын Орда» тарихи трилогиясында сол дәуірде өмір сүрген тарихи тұлғалар есімі көптеп кездеседі. Қаламгер әр кейіпкердің болмыс бітімін олардың сөйлеген сөзі, істеген ісі, таным өресіне сай көркемдік айналымға түсірген. Тарихи трилогиядағы мемлекеттік идея мен тарихи тұлғалардың образын ашуда пайдаланған негізгі көркемдік әдістерді бағамдау мақсатында отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми тұжырымдамалары негізге алынды. Зерттеу жұмысы барысында отандық ғалымдардан Р. Бердібайдың тарихи роман жанры жайлы тұжырымдары (Бердібаев, 1997), Ш. Елеукуновтің тарихи романдар жайлы зерттеулері (Елеукунов, 2004а), (Елеукунов, 2005б), А. Шамахованың тарихи романдар мен тарихи роман-эпопеялардағы дәуір шындығын суреттеудегі уақыт тынысы, сюжеттегі оқиғалардың сол заманға сай кескінделуі, кейіпкерлердің өз дәуіріне сәйкес бейнеде көрінуіне байланысты зерттеуі (Шамахова, 2015), шетелдік ғалымдардан орыс ғалымы Бахтиннің роман жайлы тұжырымдары (Бахтин, 2000), ағылшын ғалымы М. Стейннің (Стейн, 2004) роман жанрының ерекшелігіне байланысты теориялық ой-толғамдары романды талдау барысына басты бағдар болды. Сондай-ақ Абылай ханның тарихи романдардағы бейнесі туралы (Елеукунов, 2012), Е. Тұрсыновтың Бейбарыс Сұлтан жайындағы «Мамлұк» романы туралы (Сабыржанова, 2023), В. Янның «Шыңғыс хан» және Н. Санжардың «Алтын Орда жауынгерлері» («Күтпеген қонақ – Жошы», «Бату-хан») романдары зерттелген (Базылова, 2023) мақалалардағы ғылыми тұжырымдар мен тұлға дүниетанымындағы әдебиеттің рөлін негіздеген ғылыми зерттеулердегі (Ісмақова, 2019) пікірлер де зерттеу жұмысының ғылыми-материалдық әлеуетін арттырды.

3 Талқылануы (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

«Алтын Орда» тарихи трилогиясындағы басты кейіпкерлердің бірі – Алтын Орданың негізін қалаған хан, қолбасшы, Шыңғыс ханның немересі, Жошының екінші ұлы Бату хан. Тарихи мәліметтер бойынша ол 1227 жылы Жошы өлгеннен кейін Шыңғыс ханның ұйғарымымен әкесінің ұлысына хан сайланған болса, жазушы осы деректі сол қалпында өзгеріссіз пайдаланған. Оны жазушы кейіпкердің монологымен

былай жеткізеді: «Шіркін өмір! Қалай жылдам өтіп кеткенсің! Әкесі Жошы дүние салып, доңыз, яғни 1227 жылы бүкіл Жошының алып ұлысына бұл ие болғанда жиырма үште екен. Содан бері жиырма тоғыз жыл өтіпті! Жиырма тоғыз жылы жиырма тоғыз күндей-ақ қысқа көрінді оған» (Есенберлин, 1982). Русь пен Шығыс Еуропаға жорығына басқарған қолбасшының Жошы ұлысын Ертістен Дунайға дейінгі байтақ өлкені Алтын Орда мемлекетіне айналдырғаны тарихтан мәлім. Бірақ осының бәрі Батуға оңайшылықпен келген жоқ. Жазушы кейіпкер болмысын толықтыру мақсатында оның негізгі ерекшеліктеріне назар аударған.

Трилогияның бірінші тарауы жер әлемді дүр сілкіндірген Бату ханның үстінде кереге қанат дала бүркітінің қалықтап жүргенінен басталады. Көз алдында шегіртке қуып томпаңдап жүрген бес жасар Бараққа қарап отырып оның анасы туралы өткен өміріне шегініс жасайды. Өмірінде не қорқуды, не толқуды білмейтін Бату хан Харватты шауып келе жатқан жолында орман ішінде саңырауқұлақ теріп жүрген су перісі тәрізді ұзын қызғылт сары шашты жас қызды кездестіреді. Омарташы кемпір мен шалдың көздерінің қарашығындай жалғыз қызын ордасына алып келгенмен, қыздың көңілін өзіне аудара алмады. Барақ өмірге келгенде жолдасы түспей бір күн қиналып жатып дүние салғанын есіне алып тұр. Бала таппаған күншіл тоқалдың біреуі қолдан өлтіргенін кеш білді. Автор осы оқиға мен бараққа қатысты оқиғаны параллел суреттеу арқылы дала қыраны мен Батуды қарама-қарсы қойған. Бір кезде өзі де сол қызды шүйілген бүркіттей ықтиярынсыз жұлып алып кетсе, енді көз алдында жүрген Барағын дала қыранынан құтқарып ала алмай қалды. Бату оның себебін атасы Шыңғыс ханның өсиетін бұзғысы келген ойынан іздейді. «Атасы өзінің әйгілі жазысында: «Менің ұрпақтарым өздері жеңген, монғолдардан бөтен жұрттардан алған қатындарынан туған балаларын өз тақтарына мұрагер етпеулері керек. Адам қасиеті ана сүтімен келеді. Мұндай мұрагер әке тағына отырғаннан кейін, ана еліне тартып кетуі мүмкін» деген» (Есенберлин, 1982). Ата сөзіне құлақ түрмей баласы Барақты өз орнына сайламақ болып жүргенде оны қара бүркіттің тырнағынан арашалап ала алмады. Бату оның екінші бір себебін ата жолы бойынша балаға ат қою дәстүрінен іздейді. Оның атын Орусут, не Қыпшақ қойғанда ұзақ жасайтын ба еді деген де дұдамалы бар. Монғолдардың ұғымы бойынша балаға жеңген жауының атын қойса, баланың өз жасына әкесі жеңген жауының жасы қосылу тиісті. Баласының балдырған еті бүркіттің сар ауыз балапандарына жем болғанын ойласа жанын жанын қоярға жер таппайды. Кейіпкер жан дүниесінде жүріп жатқан осындай арпалыстарды суреттеуде психологиялық иірімдерді жақсы ойната білген.

Авторлық ұстаным Шыңғыс хан тәрізді Бату ханның да жауыздығына, адам баласын қырып жатқанда шімірікпеуіне назар аударған. Оны кейіпкердің өз өміріне жасаған лирикалық монологынан көруге болады. Тау елінің шағын бір бекінісі ұзақ қарсыласып, монғол кәшіктене (гвардия) қосынына қарсылық танытып, оларды біраз әлсіретіп ерлері түгел қырылса да әйелдері қақпаны бермегенде Бату «балаларыңа тимейміз» деп қақпаны аштырған болатын. Бірақ уәдесінде тұрмаған хан балаларды түгел аналарының көз алдында монғолдың имек жүзді алдаспандарымен шапқылап өлтірткен. Аналардың қайғысына, көл болып аққан көз жасына, өкіріп-ышқынған дауыстарына селт етпеген ол аналарды да шапқылап өлтірткен болатын. Міне

Барағынан кейін көз алдына осындай суреттер келіп оны мазалап отырғаны рас. Кезінде қанша ана мен баланың көз жасын арқалаған Бату бір Барағының жолында арпалысып отырғаны мынау.

Оқырман шығармада Батумен арпалысқа толы соңғы күндерінде кездескенмен оның өткен өмірінен толыққанды дерек алады. Баласы Ұлақшыға айтқан өсиеттерінде жеті жастан бастап атасы Шыңғыс ханның тәрбиесінде болғандығы, атасынан үйренген ұлағаттары туралы ұзақ әңгімесінен оның өмірімен толықтай танысады. Шыңғыс атасының осы мемлекетті құрудағы тактикаларының, оны сақтап қалу жолындағы әрекеттерінің бірі – «Тоғыз өрлік». Рим патшаларындай, Шығыс елінде болмаған дәстүрді енгізгенде тоғыз өрлікті бағанды ұстап тұратын тоғыз күміс уыққа балаған болатын. Ел басқару жүйесіндегі, мемлекет әскерін құру, оның күшқуатын, қару-жарағын толықтырып отыру, алыс-жақын елдермен қарым-қатынас, қол астындағы елдерге салынатын сан алуан салық түрлері – бәрі де атасының жолға салып бергені.

Ел басқару жүйесіндегі Бату ханның тағы бір әдісі – халықтың алдында әділетті хан болып көріну. Осындай оқиғаның бірі – Қара бұғыға байланысты оқиға. Алтын Ордаға көп жылдан бері адал қызмет етіп келе жатқан Қара Бұғыдан қорқып өлген орыс қыз баласының денесін батыр жауынгері қорлағаны үшін оны өлім жазасына кеседі. Қыз әкесі Святослав халықтың алдында Қолы байлаулы тізерлеп отырған Қара бұғыны бауыздап өлтіреді. Оны көпшілік қатысқан мына полилогтан көруге болады:

«Ол кенет Святославқа қарады.

– Болсын тілегің! – деді.

– Жұрттың түкпір жағынан әлдекімнің:

– Бәрекелді!

– Бату хан – әділетті хан! Саин хан! – деген дауыстары шығып қалды» (Есенберлин, 1982: 57).

Қырық жылға жуық шабуыл-ұрыстарында мың сан халықты қырған, жер әлемді қан сасытқан Батудың осылайша көп алдында болмашы ісімен әділетті болып көріне білетін тәсілі де бар еді.

Шығыс халқы, Кавказ, Рум елдері туралы баласы Ұлақшыға айтқан әңгімелерінің астарына үңілетін болсақ, жігіттері қойдай бауыздалған қалың қыпшақтың қойшы, жылқышыларының өзі қит етсе бүлік шығарып отыратындығына қарап отырып, «мен саған шөк дегенге шөге салатын түйе емеспін, жауыма тізе бүкпеймін!» дегені үшін қылышпен жарып өлтірген жігіттің азаттықты, бостандықты іздегені байқалады. Отар елге қол астындағы бағынышты елдің басы бүтін ел болмайтыны анық.

Батудың соңғы өсиеті – баласы Ұлақшыға айтқан үш ақылы. Біріншісі – соғыстың аты – соғыс, жаудың аты – жау. Жау қолына түспеймін деп найзаның сүйір ұшына кеудесімен құлап жан берген Құралай сұлудың басын кесіп алуы – соғыс заңы. Екіншісі – «жауды шапқан, жеңген ақылды емес, сол жауды өзінің дегеніне көндіре білген, ұстай білген ақылды. Саған айтар екінші ақылым: жеңілген жау сенің қасың, оны ұстай біл». Үшіншісі – «екі көзді біріне-біріне шоқытып қой. Орұсут секілді үлкен халықты, оның қол қусыратын адамдарын, онғыларын бірін-біріне қарсы

қоя біл. Бірін – Ордаға жақындат, екіншісін – алыстат». Батудың баласына айтқан осы өсиеті күні бүгінге дейін мемлекет басқару ісінде пайдаланып келе жатқаны дау туғызбайды.

Жазушы Батудың өзі мен баласын бүріп алып кеткен бүркіттің аяғындағы жібек баулы алтын балдақтан балапанынан өзі өсірген, сан мәрте қасқыр алған қыраны екенін таныды. Бірақ өштескен бүркіттің жауынан кек аларын білмеген еді. Бату қасқырға салған қыраны құсбегінің келуін күтпей, пара-парасын шығарып, қанын сорғалатып ыстық жүрегін жегені үшін тобылғы сапты қамшымен тартып-тартып жіберген еді. «Қастасқан досыңнан жаман жау жоқ» деген осы деп ойлағанмен баласы Ұлақшыға «Қоспен қастаспа, қаспенен достаспа» деп айтып үлгермеді. Қыраны өзіне шүйіліп түскенде ақ беренін бір-ақ сілтеуге шамасы келді. Екінші сілтеуге әлі жетпей өзі де, қанаты қиылып түскен бүркіт те саңқ етіп барып құлап түсті. Осы оқиға арқылы автор Батудың өмірде көп шатасқанына, көп адасқанына көңіл аударған. Оның баласы Барақ екеуіне де шүйіліп жүрген өз қолымен баулап өсірген қыраны еді.

Сонымен бірге автор монғолдардың дәстүрлерін де назарда ұстап отырған солардың бірі – өлікті жерлеу, марқұмды соңғы сапарға шығарып салу дәстүрі. Монғол хандары ата-бабасы туған, өсіп-өнген жерге қойылу керек болғанмен, Қарақорым мен Сарай арасы тым алшақ болғандықтан, оны Сарай төңірегіндегі орман ішіне қоюға тура келді. Монғолдардың жерлеу рәсімінен бүгінгі таңда археологиялық қазбалардан табылып жатқан заттарды көруге болады. Табытқа салынған Батудың денесінің жанына тірісінде ұстаған қымбат алдаспан-қанжарларын, торасұн-шарап, қымыз ішкен алтын, күміс ыдыстарын қоса қойды. Монғол тәртібі бойынша қабырына салынған қазына-мүлкіне қызығып, не болмаса жәбір көрген қастары өлі денені балағаттап жүрмесін деп оған мазар, не күмбез орнатпаған. Қабір үстіне жас талдар отырғызып, бойлай өсіп орманға қосылып кеткенше ол жерді күзетіп төлеңгіт жасағы тұрған.

Трилогиядағы орталық кейіпкерлердің бірі – Алтын Орданың келесі ханы, Батудың ұлы Сартақ. Хан сайлау жөнінде әдебиеттанушы ғалым Н.Ақыш: «Әр түрлі рулар мен тайпалардан құралған қазақ халқының саяси қоғамдық тарихына тән бір ерешелік – Шыңғыс хан заманынан бері қарай өздерін басқаратын ханды тек Шыңғыс тұқымынан ғана сайлау. Бастапқыда монғол империясының өкілдері байырғы жұртты билеуге өз адамдарын билеуші етіп қойған да, келе-келе бұл жағдай дәстүрге еніп, Алтын орда, Көк орда ыдырағаннан кейін де бұқара жұртшылық билеушіні Шыңғыс тұқымынан өздері сайлап алатын болған. Және оны халық өз ынталарымен емес, Шыңғыстың ел арасында жүрген басқа ықпалды тұқымдарының әсерімен сайлаған. Олардың ел арасында беделі түсе бастаған заманда да халық бәрібір осы тұқымнан жаңа адам іздеген. Сөйтіп бұл жазылмаған заңдылыққа, дәстүрге айналып кеткен», – деген болатын (Ақыш, 2009: 304). 1255 жылы Бату хан науқастан қайтыс болғаннан кейін Алтын Орда ханы болып сайланған Сартақ алды қыс болғандықтан күз түсе дін мәселесімен шұғылданған. Себебі, шыңғыс ханның ұрпақтарының өзі бірнеше дінге табынып, олардың діни көзқарастарымен бірге хандық пен Орда туралы ұстанымдары да бір-біріне қайшы келе бастады. Әйелдері мұсылман, будда, христиан дінінен болғандықтан, олардың ұстанған діндері де түрліше еді. Сартақтың

алты қатынының екі монғол руынан, үшеуі қыпшақтан, біреуі алан қызынан. Орда маңындағы мұсылмандардың «әйелдерінің үшеуі – мұсылман, екеуі – будда, өзі – христиан дініне кіріп шоқынды» деп сөз таратуы да тегін емес. Олардың ұғымында әкесі мен шешесі екі дінде болса, ондай адамдардың баласы тұрмайды. Алты әйелдің де тапқан балаларының тұрмауы екі дін құдайларының балаға таласуынан деп түсіндіреді.

Сартаққа қатысты есте қалатын оқиғаның бірі – Күйік пен Нуриддин Харазми арасындағы айтыс. Христиан тәрбиесін алған Күйік ислам дініне қарсы бірталай әрекеттер жасаған болатын. Олардың атысына Иса, Мұхамед, Дәуіт пайғамбарлардың өмірі негіз болумен бірге негізгі тартыс көп әйел алу, алмау төңірегінде жүреді. Сартақтың ондағы мақсаты – христиан дінідегі Наталия сұлуды шарифат жолы бойынша көп әйелдің бірі етіп алу. Бірақ Сартақтың алдын Берке хан орап кетіп еді. Ол Наталияны күштеп мұсылман дініне кіргізіп, жылатып отырып некесін қидырған болатын. Сартақ әкесінің інісі Беркемен осы Наталия үшін жауласуға барды. Беркенің мұсылман, Сартақтың христиан дінін ұстауы да олардың арасын алшақтата түсті. Христиан дінінің рухында тәрбиеленген Күйік хан болған 1245-1248 жылдары да мұсылмандардың халы қиынға түскен. Сол кездегі Орұсут елінің жай-күйі туралы жазушы мынадай дерек келтіреді: «Біздің әкелеріміз бен туған-туысқандарымыздың қанына жер лықылдап тойды. Тірі қалғандарын, адам баласы келе алмас, алыс жаққа құлдыққа айдап әкетті. Жермен-жексен етіп қиратқан, өртенген қала орындарын жусан мен алабұта жапты. Отанымыз жат жұрттың аяғының астында тапталды» (Ақыш, 2009: 49). Орұсут елінің көне шежіресінде көрсетілгендей монғол шапқыншылығы қандай ауыр тисе, олардың үстемдігін жүргізу одан да қиын болды.

Алтын Орданың негізгі тірегі – тегі мұсылман дінідегі құрт болғандықтан, арақ-шарап ішуді күнә санайтын. Сартақ орұсут елін өзіне бағындыру мақсатында Александр Невскийді қонақ еткенде оның шарабына уды кім салғанын білмеген Сартақ, оны мұсылман дініндегі Беркеден көрген болатын. Бұл жала қатты налыған берке «Уа алла-тағала, егер Мұхамед пайғамбардың діні адал дін екені рас болса, маған, дініме тілі тиген кәпір Сартақтың жазасын бере көр!» деп ағыл-тегіл жылап тілеген болатын (Есенберлин, 1982: 72). Алла тағала оны тілегін беріп, төртінші күні Алтын Орда ханы Сартақтың дүние салғаны туралы жаман хабар келді. Ағасы Қара бұғының өшін Сары Бұғыға осылай алдырғанмен, ол Беркенің құрығынан шыға алмады. Берке Сары Бұғыны өз сарайына шақырған болып алдаусаратып, отыз мың жылқысына таптатып өлтірді. Беркенің бұл қулығын тірі жан білген жоқ. Сары Бұғының да, оның қатын-баласының да денелері жермен-жексен болып, быт-шыты шығып әр асаудың тұяғының асытнда қалғанмен, оның айғағы ретінде жылқышы Сәлімгерей кішкентай алмас қанжарды «Хандарға лайық асыл берен екен, жылқыларыңыз өткен жерден тауып алдым» деп Беркеге тартқан.

Сартақтан кейін Алтын Орда тағына Батудың інісі Берке хан отырды. Таққа отырғаннан кейін жұмысты неден бастауын ойлады. Бірінші кезекте мешіт салмақ болып оған тездетіп кірісіп те кетті. Енді ол алтын, күміс зергерлерін жинап өнеркәсіпті көркейтпек болды, одан кейін сауда-саттықты жөнге салып, Бұлғар шаһарында ең алғашқы теңге шығармақ. Алтын ақша – Алтын Орда мемлекетінің негізгі белгісі

болмақ. «Демек, хандығым мешіт салу тәрізді жақсылықтан бастағаным дұрыс болды. Халық мұндай істі ұнатады» деп ойлаған Берке Сары Бұғының өлімін ұтытып халықтың көңілін жаңа мешітке бұрды. Мешітінің бас шебері Коломанға «Егер маған бір тамаша мешіт орнатып берсең, мен сені мүлдем босатам, еліңе қайтуға рұқсат етем» деп, ханның екі сөйлемейтініне сендірді. Батудың негізгі қызметі өнеркәсіп пен сауда-саттық ерекше көңіл бөлуі болса, Берке қала, қархана салу, егін егу, сауда-саттыққа, өндіріске назар аударды. Осы сәулетті мешіт арқылы Беркенің есімі сан ғасыр бойы жасамақ.

Мұсылман діні бойынша мешітке сурет салуға болмайтынын білген Коломан жаңа мешіттің оя-өрнегін ойлап жүргенде оған бір күні Құндыз кездеседі. Оны суретші былай суреттейді: «Бірақ қиялдың тұсалуы ұзаққа бармады. Бір күні тамыз айының бас кезінде, күн шыға жұмысқа келген Коломан әнеугі жоғалып кеткен қызды тағы көрді. Жоқ, түсі емес, бұл өңі еді. Астында күміс ер-тоқым, жүген, құйысқаны да қақтаған ақ күміс – қара-көк жылқы. Басында кәмшат бөрік. Тобылғы сапты қамшысын шықшытына сүйеп, мешіт қабырғасынжағы өрнектерді қарап тұр. Ойға шомып кеткен. Жанына келіп қалған Коломандарға тіпті көз аударар емес. Қабырғаға қараған түрі, өрнектерді көріп қуанған, рахаттанған пішіні, кімді болса да толқытып жіберердей...» (Есенберлин, 1982: 111).

Беркенің төрт қатыны да бала көтермегеннен кейін ол алдынан жалт етіп өте шыққан Құндызды көзінің астына басып жүрген. Оны Александр Невскийдің немере інісі Гаврил айттырып қойғанын есітіп бата алмай жүргенде мешіт қабырғасына Коломанның ат үстіндегі Құндыздың суретін салып қойғанын көреді. Мешітке сурет салғаны үшін шеберге жүз дүре соғып, өзі ат етіп тарттырып, содан соң қызға қоспақ. Мұның бәрі халық алдында орыналсын деп құлдарды жинағанда, құлдар қарсы шығып Сәлімгерейдің көмегімен Құндыз бен Коломан қашып кетеді. Бқарсылық танытып бас көтерген құлдарды атты әскер қылышпен кескілеп қырып салады. Қос аққуының бірі өлгенде оның басына ақ мәрмәр құлыптас қойған Берке, тау-тау болып үйіліп жатқан жазықсыз құлдардың моласына тас қоймақ түгілі, бұрылып та қарамаған. Бірақ өз атының сол құлдардың басына қойылған тастағы мына өлең жолдарымен тарихта қалатынын ол кезде білген жоқ:

«Қорлыққа шыдай алмай жанға батқан,
Көре алмай жарық күнді таң боп атқан.
Көп құлдар жатыр мұнда, қарғыс айтып,
Қолынан хан Беркенің қаза тапқан» (Есенберлин, 1982: 127).

Сыртқы жаумен алыса білген Берке хан Коломан, Құндыз, Сәлімгерей сияқты ішкі жауларын да ұмытпай олардың әрқайсысының басына мың теңгеден тігіп қойған. Кавказға қарай қашып Алтын-Ордадан бой тасалмақ болған олар Құлағудың қолына түскен. Хандарына, ел билеушілерге қарсы жұртты Құлағудың өлім жазасына кесетін әдеті. Ол Коломанға бес көмекші жігіт беріп, қалған бес қыпшақ жігітінің өлім жазасына кеспек болған. Коломан салып жатқан шіркеуі біткенше Құндыз ордада Тоғыз-қатынның қарамағында болатын болды. Керей Сариджаны іздеп келген Сәлімгерей сол жасаққа қосылатын болды. Тоғыз-қатын еркектердің көз құрты болып жерге сүйретіліп жатқан қос бұрымын жауырын тұсынан қиып тастады. Бірақ

Құндызды қос бұрымы алты ай өтпей тағы да жерге сйретіліп, беліне орап жүретін еді. Сүйгеніне тез қослу үшін шіркеуді тездетіп салған. Кіріп келгенде Құдай ананың суреті тұрса жоғарыдан бір нүктеден қараған Құндыздың суретін салған ол сйгеніне жете алмай шейіт болды. Шәркеуді бітіргені үшін илхан бір уыс ақша беріп, өзімен келген бес жігітке де үйлеріне қайтуға рұқсат берген. Бірақ сол түні Алтын Орда әскері қаланы өртеп, шіркеу, сұлу сарай дегеннің бәрін қирата бастағанда грузин, әрмян, әзербайжандар болып шапқыншыларға қарсы тұрған. Жанындағы жолдастарымен жаңа бітірген шіркеуін қорғаған Коломан да сол шайқаста қазақ тапты.

Сәлімгерейді жүзбасы еткен соң, ол тұтқындағы жігіттерді босатып алып тау ішіне қашады. Құндызды бір айналып келіп алып кетпек болады. Кейін Тоғыз-қатынды қолға түсірген Сәлімгерей жігіттері оны Құндызға айырбас жасайды. Сәлімгерейдің ойы – әкесін өлтірген Тайбулыны өлтіріп кегін алу. Коломан өлген соң Құндыз Сәлімгерейдің жігіттеріне қосылып жасақта қалған. Бір қошауда Құндыздың атына оқ тиіп қолға түседі. Тудай Мөңке сұлу қызды өзі иемденбек болғанда Ноғай оны Берке ханға тарту етті. Берке ханнан қанша қашса да құтылмаған Құндыз осылай тұтқын болып қайта келді. Берке жас тоқалы Ақжамалға Құндызды тапсырған. Шыңғыс ханның «Жауыңның қолынан дым келмейтін болса, оны өлтіргеннен гөрі қорлаған жөн» деген өсиетін ұстанған Берке Құндызды әйел етіп алмақ. Кезінде Ақжамалды күштеп алған Берке оның сүйген жігітін инақ етіп жіберген. Ол қорлыққа шыдамай жардан құлап өлген болатын. Ақжамал мұның бірін де ұмытпай Сәлімгереймен байланыс жасап отырған. Той жасап неке қиылған күні түнде шам сөнгенде алты жігіт кіріп келіп ханның қол аяғын байлап, өзін инақ етіп кетті. Жан білмейтін құпиясын білген дәруішті ешкімге айтпас үшін пышақтап өлтірді. Осылай сырын білетін ең соңғы айғағынан құтылды. Ақжамал мен Құндызды алып Сәлімгерей Еділ жағасындағы қалың тоғай арасына жасырынды. Ақжамалдың әкесі оларға Сәлімгерейдің жасағына жылқы жіберіп оларға жәрдем берген. Олардың қосынын білген Берке Тудай Мөңке мен Мөңке Темірдің аласы Тоқайға Сәлімгерейлер жатқан тоғайды жан-жағынан қоршап жер май құйып өртеуді тапсырды. Оттан қашып шыққан, суға секіргендерді Беркенің жасағы күтіп тұрып қырып салды. Қып-қызыл қан болып аққан Еділді жартастың үстінде тұрып көрген Беркенің беті бал-бұл жанып нұрланды. Ол осындай қырғынды Херман Кибеге өртенгенде көрген болатын. Артында ұрпағы жоқ қу бас шал осылай адам өлімінен ләззат алатын, қос аққудың сыңсығанынан емес, сыңарынан айырылған аққуының мұнды әуенінен рахат табатын. Сәйгүлік мінген Сәлімгерейдің бір топ жігіті оттан қашып шығып, тау-тасқа тығылды. Сәлімгерей Беркені қуып жете алмады, оның астындағы Ақжамалдың жаратқан Ақтангері жеткізбеді. Есесіне Ақбақай атпен қуып келе жатқан Сәлімгерейді Берке атып түсіріп жер жастандырды.

1266 жылы Иранды жаулап алуға аттанған Берке Тбхиске бара жатқанда, кенет жүрегі қабынып Ширван өлкесінде Терк өзенінің жағасында дүние салды. Денесін Баку арқылы жеткізіп Сарайдың құбыла жағына қойды. Ол көзі тірісінде әскер басы әмірлеріне Шыңғыс ханның әскер тәртібін бұлжытпай орындатты. Ноғай тәрізді өзгеге оңай көнбейтін өркөкірек, әскери еңбегі көп сіңген әйгілі ұлыс басшылары да тырп ете алмаған.

Келесі жылдың басында Құрылтай шақырылып, Алтын Орданың келесі ханы Сол қанат ұлыстың ағасы Мөңке Темірді ақ киізге отырғызып хан көтерді. Ноғай бұл жолы да хандыққа таласа алмады.

Беркенің асы Сарай-Беркенің түбінде, Ақ Еділдің жағасындағы ақ жазық далада тамыздың орта тұсында берілді. Артында баласы болмаған соң, бұл асты Мөңке Темір өзі басқарған. Беркенің туған інісі Беркенжар – Жошы балаларының қалған ең ақырғысы, ол да осыдан үш ай бұрын, Қайду жерінде дүние салған.

Көшпенді дала өркениетін көрсететін этнографиялық суреттердің дені Берке асының үстінде жақсы көрініс тапқан. Көшпенді елдің салты бойынша ас үстінде қай жұрттың, қай рудың өскенін, күшейгенін байқауға болатын. Балуандар сыналатын күресте сұңғақ бойлы, мүшелері жолбарыстың мүшелерінде сом біткен, сұлуша келген, қара торы қыпшақ жігіті қарсы келгендерді арқасынан асыра жерге ұрып жеңіске жетті. Күрес салты бойынша үш балуанды жеңген жігіт жеңіске жетеі, оны өзгертуге ханның да құқұғы жоқ. Мөңке Темір осындайда әділетті хан көрініп, үш жігітті жеңген қыпшақ жігітіне бәйгесін берді.

Көшпенді елдің асы мен тойында айырма жоқ. Асты да той тәрізді өткізетіндіктен бұл аста бәйге, балуандар күресі, ақын-жыраулар айтысы өтті. Астау-астау ет желініп, и саба-саба қымыз ішілгеннен кейін екінші күні бесіндік жерге жарысқа бес жүздей ат айдалды. «Бұлардың ішінде арабтардың қазмойын жүйріктері, өгүздардың текежәуміт, ақалтеке бәйгі аттары, монғолдардың тоқпақ жал, шаршауды білмесақтанкер түрлпарлары, қыпшақтың бөкен сан сүйгүліктері бар» (Есенберлин, 1982: 215). Аталған ұлттық ойындардың барлығы дерлік ел аруағын қозғап, қандарын қыздыратыны белгілі. Бәйгеден кеуде жағы сала құлаш, ар жағы шөмшиген, құлағын жымырайта басып алған, қыпшақтың жабайы жылқысы зулап өте шықты. Айтыста Сүлеңгіт жыраудың баласы Тайжан жырау бас бәйгені алып, қыпшақтың мерейін бір өсірген. Осылайша бұл аста қыпшақтың беделі өсіп, даңқы асты. Кеше ғана ханның шапқыншылығынан тұралаған елдің бастарын көтеріп, қатарға қосылып қалғаны ханды ғана емес, асқа жиналғандардың таңдайын қақтырды.

Мөңке Темір Бату мен Берке салған жолдан шыға алмағанмен, өз тұсында орұсут князьдарын біріне-бірін айдап салып оларға «Орұсуттың ұлы князі» атын бермей кетті.

Мөңке Темірге қатысты қызықты оқиғаның бірі Бұқа Темірдің қызы он бес жасар Ұлжатайды күшпен алып кетуі. Нәзік денелі, сыпайы мінезді сйген жары Құтлыққа қашып кеткен Ұлжатай Мөңкеге: – мені алып кетсін, – депсәлем айтқанда, ол барып ешқандай жанжалсыз алып келген. Әлжуаз жігіттен, өзінің кәрі тарланын артық көрген Ұлжатай Мөңкенің ерекше сүйген тоқалы еді. Бұл оқиғадан ханның махаббат алдында дәрменсіздігін көрсек, сүйікті оқалы Ұлжатаймен ойнастық жасаған ұлы Абашыны өлтіруі – оның шеткен шыққан қатыгездігі, тіпті жауыздығы. Ол – сүйген сұлуын ешкіммен бөліспейтін, өз атына дақ түсірмейтін бірбеткей хан еді.

Мөңке Темір Құлағуды жақтаған Византия императоры Ласкариспен соғыспақ болғанда, ол бітім сұрап өзара келісім жасаған. Бұл кезде Ноғай Грузия, Молдаван, Либке тәрізді елдермен келісім жүргізе бастаған. Ноғайдың қалың әскерінен сескене бастаған Мөңке Орұсут елінің князьдарымен келісім жүргізіп жүргенде дүниеден өтті.

1211 жылы Алтын Орда тағына Тудай Мөңке отырды. Таққа отырған күннен бастап Тудай Мөңкенің бірінші айтқаны – баласын жарып өлтірген доңыздарды қыру болды. Тудай Мөкенің аузынан түсіп қалғандай, есімін атасының құрметіне қойған баласы Батуды өзен жағасындағы қалың қамыстың ішінде жабайы доңыздың жарып өлтірген болатын.

Әкесі Мөңке Темірдің өлгеніне он жыл толғанда, Алтын Орда тағына Ұлжатайдан туған Тоқтай отырды. Бұл кезде Алтын Орда мен Орта Әзия әміршісі Қайдудың арасы шиеленісе түскен. Алтын Орданың келешегі үшін жеті күнге созылған Тоқтай мен Ноғай арасындағы соғыста Ноғай жеңіліп башқұрт жеріне қарай қашқан. Хан өз жеңісін тойлап, Беркенің асынан кем түспейтін үлкен той берді.

Жауларынан құтылған Тоқтай Алтын Орда ісіне мықтап кірісті. 1304 жылы орұсут князі Михаил Ярославич «Владимирдің ұлы князы» атын алды. 1312 жылы Тоқтай хан өлгеннен кейін, Дешті Қыпшақтағы Өзбек, әз Жәнібек, Тоқтамыс хандар өмір сүрген көшпенділер патшалығының жаңа дәуірі басталды.

Романдағы тарихи тұлғалардың бірі – Шыңғыс хан әскери жасысының темір тәртібін бұлжытпай ұстаған, ұлы ханның ең соңғы шөбересі – Ноғай. Ол Шыңғыс хан мен Бату ханның мектебінен өткен, әскеріне темірдей қатты тәртіпті ұстанған жан. Орұсут елін күшпен басуды арман еткен Ноғай, орұсут жігіттерінің қолынан қаза тапты. Орұсут жаынгерлері Ноғайдың басын Тоқтайға алып келгенде, «Ханның басын қара алмас» деп оларды тегіс қылышпен шаптырды. Тоқтай жауы өлгенмен қуанған жоқ, ол Ноғайдың басын қадірлеп көмуге әмір етті. Мұның өзі – бауырын өкпеге қиса да, өлімге қимайтынын көрсетті. Себебі, Ноғай – Шыңғыс хан жасысын мықты ұстаған. Сол үшін қан кешіп, от жалаған ең ақырғы ұрпағы еді.

Келесі кейіпкер – бүкіл Кавказ, Иран, Рум, Бағдат, Шамның тең жартысын билеген Құлағу. Грузиннің бас көтерген үлкен және кіші Давид патшаларын жермен-жексен еткен ол Бейбарыспен алысып-жұлысып жатты. Христиан дініндегі Құлағудың Бейбарыспен алысуы жұрттың қанын бәлендей қыздырмайтын.

1258 жылы Құлағу бастаған монғолдың қалың қолы Бағдатты қоршап шаһарды алды. «Қарсыласпасаңдар, монғолдар сендерге тимейді» деген Халифтің сөзіне сенген қарулы қол қаруын тастап бағынғанмен, Құлағу оларды қырып салып, көздің жауын алар әсем қаланы тонады. Құлағу Халифаттың бес жүз жыл жинаған қоймасына кенеліп, алтынның астында қалды.

Тарихи кейіпкерлердің бірі – Қайду мен оның батыр қызы Құтлұн-Шаға. Монғолдар Ангриам (монғолша «айдай аппақ» деген сөз) деп атап кеткен қыз – ат жалын тартып атқа мінуге жарағаннан бері әкесімен бірге бірнеше ұрысқа қатысып көзге түскен батыр. Қайду – Батудың соғыс тәсілін білетін дарынды қолбасшы. Қайдудың қол астында бірнеше бұлұқ (монғолша «полк» деген сөз) болды. Оның басқа қолбасшылардан айырмашылығы – елді орынсыз талан-таражға салмай, халыққа тыныштық әкелуі. Ол да атасы Шыңғыс хан тәрізді бірнеше қосын жасап, әрқайсысының басына өз балаларын қойды. Әскердің қыпшақтың жеті мың жігітінен құралған найзагер жасағын қызы Құтлұн-Шаға басқарды.

Барақты өлтіріп, әскерін өзіне қосып алған Қайду бұрынғысанан да күшейе түсті. Мәуреннахр, Қаялық, Қорасан жерлеріндегі Алтын Орданың ықпалы жүріп тұрған

қалалардың өзіне қаратып алғанда да Мөңке Темір қан төгіске бармай жата берді. Бара қалғанда күшейіп алған Қайдуды жеңуі екіталай еді.

Құтлұн-Шағаға қатысты оқиғаның бірі – оң жақта отырып Әбдеқұлдан аяғы ауыр болуы. Қытай жерінде оқып, ұйғыр идикуттарынан шыққан Әбдеқұл бұл кезде кеңсе бастығы болатын. Ұзын бойлы, сұлу мұртты жігіттің әйел біткенге ұнайтыны өз алдына, одан Құтлұн-Шаға бала күтіп отыр. Оң жақта отырып бала табу – көшпенділер үшін өліммен тең. Өзі тірі масқара болып отырған осы қыздың Құндызды қорлауы – еркек біткенді өзіне қаратқан қызға деген өшпендік. Бұхарға бара жатқан керуенге ілескен Құндызды Құтлұн-Шаға беліне орған бұрымынан тани кетеді. Оны жазушы былай суреттейді: «Құндыз беліне орап қойған шашын қолымен ақырын босатып жерге тастай салған. Жуандығы білектей, тып-тығыз етіп өрілген бұрым, өлген қара жылан тәрізді ұп-ұзын боп жерге шұбатыла құлаған. Жұрттың бәрі таң қалған. Әсіресе Құтлұн-Шаға таң қалды. «Шіркін-ай, осындай шаша маған бітер ме еді!» – дегендей ол жерде шұбатылып жатқан шаштан көзін алмай біраз тұрды.

– Сен Құндызсың ғой? – деген әлден уақытта Құтлұн-Шаға.

– Иә, мен Құндызбын! – деді Құндыз амалсыздан.

– Бұрын Құндыз болсаң, мен енді сені көртышқан етем.

– Жазығым не? Бар күнәм шашымның ұзын болғаны ма?

– «Бәсе жазығы не! Рас шашының ұзын біткені ме! Бірақ бұл аз қылмыс па? Ондай шаша менде, өзге қатындарда неге жоқ? Өз обалы өзіне, аспасын жұрттан!».

Құндыздың бар оқиғасынан хабардар ол баласы Ақберен екеуін тұтқынға алып қамап қояды. Ақберен – Сәлімгерей мен Ақжамалдың баласы. Іке-шешесі Беркенің қанды қасабынан мерт болған соң, баланы өз бауырына басып өсірген. Арып-ашып күнін көрген Құндыздың өтініші бойынша керуен басы Бұхарға алып бара жатқан.

Құтлұн-Шаға әкесіне сыйға тартпақ болған Құндызға жаны ашыған керуен басы бес жігітіне сол жерден сәйгүліктер алып беріп тұтқындарды Бұхараға қарай қашырып жіберген. Жер сипап қалған Құтлұн-Шаға Алмалыққа бет түзеген керуенді қуып жеткенмен, онда мұның тұтқындары жоқ еді. Ұзақ та, ауыр сапардан арып-ашып Бұхараға жеткен Құндыз бен Ақберен Тамдам бастаған көтерілісшілерге қосылған.

Бір жағынан Мөңкенің, екінші жағынан Құбылайдың алым-салығынан тұралаған орұсұт шаруалары бас көтергенде Берке оларды шабуға, басып-жаншуға Сауықты жібереді. Әкесінің ескі кегін алудың жолы түсіп Сауық Алтын Орда ханының қалың қолын бастап жолға шығады. Қол бастаған Сауық ереуілшілерді басып, колардың басшысын қолға түсіргенде бір кезде Гаврилдермен бірге келген Святославты жазбай таниды. Святославқа інісін буындырып өлтірсе бостандық бермек болғанда, ол ат үстіндегі Сауықты жұлып алып, буындырып өлтіреді. Оларды арашалап үлгермей қалған Қаблан-нойан оны алмас қылышпен тартып-тартып жіберді. Сауық пен Святослав құшақтасқа күйі өмірден өтті. Ростов қаласының адамдарын қан-жоса қырған Қаблан-нойан Алтын-Ордаға қайтқанда, басқа қаладағы ереуілшілерді де өзге әскерлер осылай қырып атыр еді. Берке қол астынжадағы құлдардың, шаруалардың өзіне қарсы шыққандарын осылай таптап, қырып отырды. Бұл – өзгелерді қорқытып ұстау үшін керек әдіс еді. Бұл кезде бәйбішесі қайтыс болған хан Берке Арғын

руының сегіз түмен жылқы айдаған бір бықыған байының ақ маңдайлы, бота көзді Ақжамал атты әнші қызын тоқалдыққа алған болатын.

4 Зерттеу нәтижесі (Орда Г.Ж., Сарсенбаева Ж.Б.)

Трилогияның бірінші-екінші кітаптарына Бату, Берке, Өзбек, Жәнібек хандар тұсындағы Алтын Орданың күшеюіне, толысуына, куә болсақ, үшінші кітапта Әмір Темір, Тоқтамыс, Едіге сынды тарихи тұлғаларға қатысты негізгі оқиғалар екшеліп алынған. Алып мемлекеттің өсіп, халықаралық деңгейге көтерілуінің себептері – түрлі құрылыстар, сауда-саттық, мәдениет, отырықшылық, өнеркәсіпте жатқанын жазушы нақты мысалдармен көрсете білген. Ол жөнінде роман жанрын зерттеуші Р.Бердібай былай дейді: «Алтын Орда» трилогиясы – халқымыздың тарихына, тағдырына тікелей қатысты болған бір кездегі Алтын Орда мемлекетінің, оны басқарған айбарлы хандар мен атақты билердің, тарихтың қозғаушы күші бұқара халықтың басып өткен жолынан мол мағлұмат беретін тағлымды, тартымды шығарма» (Бердібай, 2005: 257).

Жаңа он төртінші ғасыр басталғанда, Шығыс ханның төрт баласынан кейін ата жасысын ұстанған – Бату, Мөңке, Құбылай, Құлағу, Орда, Қайду, сияқты немерешөбелері түгелдей өмірден өтті. Бір кезде Алтын Орда, Қытай империясы, Иран илхандығы, Орта Әзия (Жағатай ұлысы) болып төртке бөлінген Шыңғыс ханның ұлы мемлекеті енді немерешөберелерден кейін бөлшектене бастады. Шыңғыс хан ұрпағының жік-жік болып бөлінуі – Үгедейдің дүние салуы болса, Мөңкенің өлімі – патшалықтың бөлшектенуі еді. Мөңке Темір өлгеннен кейін жиырма бес жыл өткен соң, Тверь князы Михаил Ярославич Алтын Ордадан «Бүкіл Орұсут князі» деген атты алғаш рет алды. Мұның өзі Шыңғыс ұрпақтарының Ұлы империяның ұзақ жыл ұстап тұрғанын көрсетеді. Беркенің тұсында Алтын Орданың өз ақшасының шығуы, Арық Бұғы, Берке, Алғұйдың құйдырған ақшаларының жүруі – алып мемлекеттің өз валютасының болғанына мысал. Мөңке Темір Сарайшық қаласын салуы – өркениетке қарай бой бұруы. Беркенің бір түнде бекзадаларды қырып салуы, Қайдудың Барақты өлтіруі, Өзбектің немере інісі Елбасмыштың, Құтлық Темірдің бас әмірші Қадақтың басын алуы, Жекенші ханды Есен-Темірдің бауыздауы, Жәнібектің інісі Хызырбекті қызғанышпен, ағасы Тыныбекті шайқаста өлтіруі, Жәнібекті баласы Бердібектің, Бердібекті Келдібектің, Келдібекті Наурызбекті, Темір Құтлықты Едігенің буындырып өлтіруі – хан ұрпақтарының арасындағы таққа таластың көрінісі. Осы жөнінде «дебиеттанушы ғалым Ш.Елеуенов: «Тағы да хандар қырқысы... Жәнібек хан болған 1357 жылдан кейінгі алты жылдың ішінде Алтын Орданың сегіз ханы бірінің мойнын бірі үзеді», – деген болатын (Елеуенов, 2005: 371).

Қай дәуірде де атақ пен даңқ, тақ үшін бірге туған бауырын өлтірген қанішерлер, мансапқорлар болғанын әділ тарих жасыра алмайды. Жазушы осындай шындықтарды боямасыз қалпында көрсетуді мақсат еткені анық.

1312 жылы Алтын Орда ханы Тоқтай дүние салған соң, Өргеніштен Өзбек пен Құтлық Темір көңіл айта келген. Өзбек Тоқтайға бағыштаған, жаңа үйренген құранын аяқтай бергенде Құтлық Темір Қадақтың басын шауып түсіреді. Мұны көрген Өзбек жалма-жан немере інісі Елбасмыштың басын алды. Бар жазығы – бас әмір Қадақтың арқасында әкесінің алтын тағына отырып Алтын Орда ханы болуы. Өргеніштен

жауынгерлерімен келіп Алтын Орда сарайын қоршап алған Өзбекке ешкім қарсы тұрмады. Осылайша мұсылман дінін ұстаған Өзбек ақ киізге отырып Алтын Орда ханы болды. Замандастарының айтуына қарағанда Тоқтай ханның соңғы жылдары мен Өзбек ханның тұсы – Алтын Орда тарихындағы қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман болды. Бұл тұстағы Алтын Орда жері – күнгей-шығыс Жағропадан, Шығысқа дейін созылып жатқан кең байтақ дала еді. Бай мемлекетке айналуы – әскери күшімен бірге, жаңа салынған қалалар, қалалардағы қолөнер, егін егу, сауда-саттықтың бірізге түсірілуі еді. Бұл тұста Машрик (Шығыс) пен Мағрибтың (Батыс) саудагерлері Алтын Орда қалаларында түйісті. Сондықтан Өзбек хан Орда астанасын Сарай-Батудан, теңізге таяу Сарай-Беркеге көшірген. Жеті жылдан соң 1318 жылы ол қалың қолмен Иранға аттанды. Мұсылман дервиштерін тонау, өлтіру күшейіп тұрғанына Алтын Орда қатты ашуланды.

Негізгі оқиға Өзбек ханның өз түсінен шошып оянуымен басталған. Жазушы түсті көркем деталь ретінде пайдаланып, кейіпкердің жан-дүниесіндегі арпалысқа көңіл аударған.

Ел басқару ісіндегі Өзбектің негізгі жетістігі – қол астындағы халықтың оннан сегіз бөлігі мұсылман болғандықтан өзі де сол дінді қабылдауы. Ел басқару үшін, оның дінін білу де, басқару да керек. Сондықтан имам, мүфти, кәри, мүриттер, мұсылман саудагерлері Өзбек ханды дәріптеп, дәрежесі жоғарылай беруін тіледі.

Өзбек ханның бейнесін толықтыра түсетін бір сюжет – Ажар мен Ерке Құлан оқиғасы. Тоқ Бұқаның ортаншы баласы Жәдігер сұлтан Ажарды тоқалдыққа алар тұста өзі науқастанып жатады да, той болған күні жүрегі қабынып дүниеден өтеді. Оң жақтағы шымылдыққа кірген Ажар жар төсегін көрмей жесір қалады. Әділкерей оны тоқалдыққа алмақ болғанда, Жәдігер сұлтанның кенже баласы Ерке Құлан мен Ажардың арасындағы жақындық кедергі болады. Хан тұқымына тек хан ғана үкім айту керек болғандықтан бұл даудың төрешісі – Өзбек хан болады. Ислам діні бойынша тоқал шешесі мен баласының жақындығы – өлім жазасына кесетін күнә. Әділкерейдің талабы бойынша Ерке Құлан дарға асылып, тоқал шаирғат жолымен өзіне тиесілі. Бірақ Өзбек хан басқа шешім жасайды. Ерке Құлан үш рет Әділкерейдің алдынан атпен шауып өткенде оның садағынан аман қалса, екі жасқа бостандық бермек. Оған жаны ашыған бір замандасы аман қалсаң, әйгілі жүйрік ақ боз сәйгүлік сенікі деп атына отырғызады. Әділкерейдің құралайды көзден атқан мерген екені елге белгілі, бірақ оның садағының бірі ердің басына, екіншісі ердің артына, үшіншісі далаға кетіп Ерке Құлан аман қалды. Оның бір себебі – сарнаған, боздаған, құдайға жалбарынған қанжардың жүзіндей өткір Ажар даусынан Әділкерей селт ете қалғанда садағының сәл қозғалып кетуі. Қумақ болған қуғыншыларды «Алланың жазмышы солай болған екен, енді оны сұлтан бұза алмайды! Қумасын, күнәкарлар кете берсін!» деп тоқтатуы – Өзбек ханның әділ шешімі болса, бұл оқиға ханның халық алдындағы беделін арттыра түсті.

Өзбек хан өлгеннен кейін оның тағына үлкен баласы Тыныбек отырады. Жәнібек ағасы Тыныбек пен інісі Хызырбектен әлде қайда абыройлы болғанмен аға алдына түсе алмады. Жәнібектің жақсы көретін інісі Хызырбектің тоқалы Жанбике ханыммен жасырын кездескені үшін өлімге қиюынан – оның бойындағы қызғаншақтық

байқалады. Інісінің Жәнібектің жебесінен мерт болғанын білген Тыныбек қанда қанмен жумақ болып жолға шығады. Ақ Еділ мен Ақ Жайықтың ортасындағы кең даладағы шайқаста әскери дарыны артық Жәнібек ағасының қолын жеңіп, қансырап жатқан ағасын бауыздап өлтіруге бұйрық береді.

Осылайша 1342 жылдың күзінде әкесі Өзбек пен ағасы Тыныбек өлген соң, Алтын Орда ханы Жәнібек Сарай Беркедегі тағына отырды. Ағарту, өнер-білімге көңіл бөлгені үшін қыпшақ, ноғайлы елдері өз Жәнібек, данышпан Жәнібек деп атағаны тарихтан мәлім.

Романда кездесетін тарихи тұлғалардың бірі – Асан қайғы, Сыпыра жыраулар. Автор аталған жырауларды тарихтан белгілі істерімен алғандықтан, олардың бейнесі де тарихи шындыққа сай суреттелген. Атап айтатын болсақ, Асан қайғының жер ұйықты іздеп, қазақ даласын шолып келуі, Алтын Орданы Қорғалжынға қарай көшіру туралы ұсынысы.

Жыраудың:
Қаратас ұра берсе құм болады,
Замана жылдан-жылға сұм болады.
Жаман мен жақсыны хан айырмаса,
Маңына арам пейіл, жын толады....

Аңдып жүрген көп дұшпан
Елге жау боп келеді.:
Құладың қуды өлтірсе –
Өз басыңа келеді.
Құлың көп сені өлтірер
Мұны Асан біледі,

Өзің неге білмейсің? (Есенберлин, 1983: 112), – деген сөзінің астарына түсінбей, Сарай Беркеден кетсе Жібек жолынан айырылып қаламын деп ойлаған хан алты жылдан соң қасындағы құладыңның жүрегіне қадаған қанжарынан өліп бара жатып «Асан ата қандай данышпан едің!» деуге шамасы келмеді.

Көзі тірісінде өзіне мазар салдырған Жәнібек арада біраз жыл өткенде түсінен шошып сол мазарды бұздырды. Оған: «Бекер еткенсің, – деді Асанқайғы. – Әлде өзің өлген соң ұрпақтарың осындай бір тастарды үйе алмайды деп ойладың ба?» деген реніші де түрткі болған. Қанша сақтанса да өз баласы Бердібек буындырып өлтіріп тағына отырды.

Роман-хроникада ерекше көңіл бөлінген келесі кейіпкер – Ақсақ темір. Әңгімеші кейіпкер Шыңғыс дәуірінен бермен қарай қаншама тарихи оқиғаларға шолу жасап отырады. Осындай шолулардың ара-арасында Ақсақ Темір өмірі туралы новеллалар кездеседі. Солардың ішінде Бибі ханым мешіті мен Ахмет Яссауи кесенесінің тұрғызылуы туралы әңгімелер өте қызықты баяндалған. Тарағай бидің баласы Темірдің қарақшылықпен айналысып, көрші отырған түрікмен ауылдарын шауып, жылқыларын айдап әкеткенін қоймаған соң, аңдып жүріп соңына түскен түрікмен батыры жекпе-жекте атынан қақып түсіріп өлтіргелі жатқанда Бағдаттан келе жатқан екі үлем жігіт сауға сұрап құтқарып алады. Оның қайшылықты өмірі туралы

Ш.Елеукунов былай деген болатын: «Қарақшы кейін адам басынан мұнара жасауды ермек қылатын, жауыздығымен күлі әлемің жағасын ұстатқан ақсақ Темір Өмірге айналып, өзін құтқарушы Ардақ пен Асығатты өлтіреді. Бірақ үлемдердің жақсылыққа сенімін жоя алмайды. Ардақ арқылы роман үлкен пафосты ой толғайды» (Елеукунов, 2004: 197).

Ардақ пен Асығат: «Шамамыз келгенше бұны дұрыс жолға салуға тырысып кроейік. Көнбейді екен ажал бұны өзі іздеп табады. Ажал жамандықтың көлеңкесі! Жамандық істеуін қоймайды екен, одан бұл қашып құтыла алмайды!», – деп өлердегі сөзін айтып құтқарып алады (Есенберлин, 1983: 173). Бірақ «ауру қалса да, әдет қалмайды» дегендей Темір бұл әдетін қоя алмады. Түрікмен батыры сауғаларын беріп тұрып «Суықта қатып қалған жыланды кім қойнына алып жылытса, жан кірген жылан ең алдымен соны шағады! Жақсылыққа жақсылық қайтару үшін адам ең алдымен адам болып тууы керек. Ал мен бұны көптен бері білем, адамды білмейтін қанішер!» деген сөзі расқа айналып, Ардақ пен Асығат «Мені қарақшылықтан дұрыс жолға түсуіме себепкер болған бір үлем мен бір шейх» деп айтып жүрген, бірақ қанішерлігі мен жауыздығын қоймаған Ақсақ Темір қолынан қазақ табады. Самақант үшін болған үлкен шайқаста Темірдің қолына түскен екі тұтқын жігітті досым екен деп аямады. Осы оқиға арқылы жазушы оқырманға философиялық ой салып отыр. Ол – жақсылығынды білмейтін адамға жақсылық жасамау.

Алтын Орда мемлекетінің жаһанға танылуының бір себебі – Жібек жолы бойында сауда-саттық еді. Шығыс пен Батыстың қарым-қатынасы күшейген жылдар – Қытайда – Құбылай, Иранда – Құлағу, Сарайда – Бату отырған кез еді. Романда жүзбасы Сәлімгерей, сәулетші Коломан, Тамдам, Ақберен, орұсут шаруалары секілді халық өкілдерінің ереуілдері жеңіліске ұшырғанмен, олар азаттық, бостандық үшін ханға да қарсы шығуға болатынын көрсетті. Осындай халық өкілдері ретінде алынған – Құндыз, Ақжамал тәрізді көркіне ақылы сай қазақ қыздары қайсарлығымен, күрескерлігімен, бастарына бостандық іздеуімен танылды. Коломан мен Құндыз, Сәлімгерей мен Ақжамал, Ақберен мен Сақып Жамал арасындағы шағын новеллалар роман-хрониканың қызықты оқылатын тұстары. Ел мен жер мәселесіне қатысты халықаралық шайқастардың арасында өз басының бостандығын, бақытын іздеп, адамгершіліктерін таптап тізесін батырған хан тұқымына қарсы бой көтерген бұл кейіпкерлер өздерінің өр тұлғасымен оқырман ойында ұзақ сақталатыны рас.

5 Қорытынды (Орда Г.Ж.)

Шыңғыс хан негізін құрған Алтын Орда өзінің балалары, немерелі өмірден өткенше мызғымас қалпын сақтады. Шөберелерден кейін бақталастық пен қызғаншақтықтың құлы болған көп сұлтанның арасындағы таққа таластан алып империя күйрей бастады. Роман-хроникада өмірде болған тарихи тұлғалардың есімі көптеп кездесетін белгілі. Осылайша романда Бату, Сартақ, Берке, Құбылай, Құлағу, Мөңке Темір, Өзбек, Құтлық Темір, Жәнібек, Келдібек, Наурызбек, Орыс, Тоқай Темір, Тоқтамыс, Мамай, Темір-Құтлық хандар мен Ақсақ Темір тұсындағы Алтын Орда мемлекетінің көркем шежіресі жасалған. Жазушы алып империяның даңқы асқақтауы мен біртіндеп күйреуінің себептерін хронология бойынша шынайы суреттеген. Асан қайғы, Жиренше, Сыпыра жырауларды өз жырларымен, тарихтағы орнымен қолдану арқылы

сол тұстағы тарихтың көркем шежіресі жасалған. Халқына Жерұйық іздеп желмая-сымен сағым қуып желіп жүрген Асан қайғы осы ісімен де ел есінде.

Трилогия «Едіге өлгенен кейін де тағы бес жүз жыл өтті. Ұлы Россия жаңа ел болды. Өзімен бірге қазақ жұртын да жаңа ел етті.

Кешегі Алтын Орда тұрған негізгі далада – Жаңа Қазақ Республикасы орнады.

Гүл шыққан жерге гүл шықты.

Жоқ, Алтын Орда тікенек еді ғой.

Бәрібір тікенектің орнына да гүл шықты.

Өйткені үстемдік хан, патшалардан халыққа көшкен. Ал халық тасы алтын, камысты қайың ете алады.

Ол тікенек орнына гүл өсіре алады», – деп аяқталады (Есенберлин, 1983: 479).

Иә Алтын Орда қазақ жерінде дүниеге келді, кеңестік дәуір тұсында Шыңғыс хан мен оның ұрпағын құбыжық етіп көрсету белең алды. Бірақ олар да ет пен теріден жаралған екі аяқты пенде еді. Өздері құрған алып империяны сақтап қалу, жер аясын кеңейту, экономикасы мен мәдениетін көтеру үшін талай шайқастарға барды. Қазақ халқы Алтын Орда ұрпағының біүгінгі мұрагері екенін тарихшылар айтып та, жазып та жүр. Кең байтақ жердің иесі болу қазақ халқына қандай қиын болса, Алтын Орданы ұстап тұру бұджан әлденеше есе ауыр еді. Жазушы қазақ халқының шаң басқан сан ғасырлық тарихын тарихи деректер негізінде хронология бойынша әңгімелеп берді. Бұл – қазақ кеңес әдебиетінің үлкен табысы еді. Бүгінгі күн тұрғысынан қарағанда шығармада біршама кемшіліктер болуы да заңды. Бірақ жазушы осындай тарихи шығармалар арқылы қазақ халқының көркем шежіресін жасағанын ұмытпауымыз керек.

Әдебиеттер:

1. Ақыш Н. Қазақ тарихының көркем суреттері. Кіт.: Қазақ романы: өткені мен бүгіні. Ұжымдық монография. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2009. – 644 б.
2. Bazylova B.K., Talgatbek A. The concept of the historical personality of the era of the golden horde. // «Keruen» scientific journal. No1, 78 vol, 2023. 66-76 p. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-06>
3. Бахтин М.М. Эпос и роман. – СПб.: Азбука, 2000. – 301б.
4. Бердібай Р. Аңыздан романға. Кіт.: Бес томдық шығармалар жинағы. Үшінші том. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 448 б.
5. Бердібай Р. Тарихи роман : оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 333 б.
6. Елеукунов Ш. Илияс Есенберлин. Кіт.: Қазақ әдебиетінің тарихы. 10 томдық. Кеңестік дәуір әдебиеті (1956-1990). – 9-том. – Алматы: Қазақпарат, 2005. – 992 б.
7. Елеукунов Ш. Илияс Есенберлин. Кіт.: Ғасырмен сырласу. Астана: Елорда, 2004. – 482 б.
8. Елеукунов, Ш. Абылай хан тарихи роман айнасында: немесе өткеннен өнеге // Ақиқат. – 2012. – № 4. 56-64 бет.
9. Есенберлин І. Алтын Орда: тарихи трилогия. Бірінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1982. – 264 б.
10. Есенберлин І. Алтын Орда: тарихи трилогия. Екінші-үшінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1983. – 480 б.
11. Ismakova A, Piralı G, Begmahova B, Tanzharikova A, Oisylbay A. (2019) The role of literature in a personality's worldview. // Orcion, Ano 35, Especial No. 21 (2019): 599-614 бет. ISSN 1012-1587 / ISSNe: 2477-9385
12. Сабыржанова М.С., Ананьева С.В., Демченко Л.Н. Средневековый восток в романе «Мамлюк» Е. Турсунова// «Керуен» ғылыми журналы. 2023. – №1. – Т.78. – 48-57 бб. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04>.

13. Stein M. (2004) *Black British Literature: novels of transformation*. – Огайо штатының университеті.
14. Шамахова А. Роман арқауындағы тарихи кезең шындығы // ҚР Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. Известия Национальной академии наук РК. Серия общественных и гуманитарных наук. – 2015. – 305-310 бет.

References:

1. Akish N. (2009) *Pictures of Kazakh history. Kit.: Kazakh novel: past and present*. Collective monograph. – Almaty: «Almaty Publishing House». – 644 p. (in Kaz).
2. Bazylova B.K., Talgatbek A. (2023) The concept of the historical personality of the era of the golden horde. «Keruen» scientific journal. No1, 78 vol, 2023. 66-76 p. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-06> (in Eng).
3. Bakhtin M.M. (2000). *Epic and novel*. – St. Petersburg: Azbuka. – 301 p. (in Russ)
4. Berdibai R. (2005). *From legend to novel. Kit.: Collection of works in five volumes. The third volume*. – Almaty: “Kazygurt”. – 448 p. (in Kaz).
5. Berdibai R. (1997). *Historical novel: educational tool*. – Almaty: Sanat. – 333 p. (in Kaz).
6. Eleukenov Sh. (2005). *Ilias Esenberlin. Kit.: History of Kazakh literature. 10 volumes. Literature of the Soviet era (1956-1990)*. – Volume 9. – Almaty: “Kazakhparat”. – 992 p. (in Kaz).
7. Eleukenov Sh. (2004). *Ilias Esenberlin. Kit.: Dating the century. Astana: “Capital”*. – 482 p. (in Kaz).
8. Eleukenov, Sh. (2012). *Abylai Khan in the mirror of the historical novel: or from the past to the moral // Aqikat*. –No. 4. Pages 56-64. (in Kaz).
9. Esenberlin I. (1982). *Golden Horde: historical trilogy. The first book*. - Almaty: “Zhazushi” publishing house. – 264 p. (in Kaz).
10. Yesenberlin I. (1983). *Golden Horde: historical trilogy. The second or third book*. – Almaty: “Zhazushi” publishing house, 1983. - 480 p. (in Kaz).
11. Ismakova A, Pirali G, Begmahova B, Tanzharikova A, Oisylbay A. (2019) The role of literature in a personality`s worldview. // *Opcion*, Ano 35, Especial No. 21: 599-614 бет. ISSN 1012-1587 / ISSSNe : 2477-9385 (in Eng).
12. Sabyrzhanova M.S., Ananieva S.V., Demchenko L.N. (2023) The medieval east in E. Tursynov’s novel “Mamluk” // “Caravan” scientific journal, No. 1, volume 78, 2023. pp. 48-57. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.1-04> (in Russ).
13. Stein M. (2004) *Black British Literature: novels of transformation*. – Ohio State University. – 243 p. (in Kaz).
14. Shamakhova A. (2015) *The reality of the historical period based on the novel // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences and Humanities Series. Izvestia National Academy of Sciences RK. Series of social and humanitarian sciences*. – pp. 305-310. (in Kaz).